

Primož Krašovec

ŠE ENKRAT O NEOLIBERALIZMU III: PSIHOAFEKTIVNI UČINKI NEOLIBERALIZMA IN NEOLIBERALNA SUBJEKTIVNOST

POVZETEK

Članek se ukvarja z delovanjem neoliberalizma na mikrosocialni ravni in na ravni individualne psihologije. Neoliberalna ekonomija pomeni zaostritev konkurenčnega pritiska in ocenjevanja ne le podjetij, temveč tudi posameznikov; hkrati pa neoliberalna politika pomeni depolitizacijo posameznikov, ki so le še podjetniki samih sebe. Neoliberalizem zato ne deluje kot klasične politične ideologije, ki so še predvidevale (in delovale na) politično subjektiviranega posameznika, temveč kot posebna etika vsakdanjega življenja, etika izbire, strateške racionalnosti investicij lastnega človeškega kapitala, ki je, ravno zato ker je apolitična, izrazito psihološka ter se izraža v epidemiji depresije in tesnobe na eni strani in množičnem iskanju sreče na drugi strani.

Ključne besede: neoliberalizem, psihologija, etika, sreča, depresija, tesnoba

ONCE AGAIN ON NEOLIBERALISM III: PSYCHOAFFECTIVE EFFECTS OF NEOLIBERALISM AND NEOLIBERAL SUBJECTIVITY - ABSTRACT

The article examines how neoliberalism functions on a micro-social level and on the level of individual psychology. Neoliberal economic regime brings an intensification of the competitive pressure and a quantification of not only the companies, but also individuals. At the same time the neoliberal politics introduces a depoliticization of individuals, who are reduced to a role of their own promoters. This is why neoliberalism no longer works in the manner of classical political ideologies, which still presupposed the individual as a political subject, but as a specific kind of ethics of everyday life; an ethics of choice, and of strategic rationality of investment of one's human capital. Precisely because it is apolitical, neoliberal ethics is pronouncedly psychological, and is manifested through the epidemics of depression and anxiety on the one hand, and as a mass pursuit of happiness on the other hand.

Keywords: neoliberalism, psychology, ethics, happiness, depression, anxiety

NEOLIBERALNA EKONOMIJA IN SPREMINJANJE DUŠE

Ena izmed najbolj znanih izjav, ki zgošča *credo* neoliberalizma, izrekla pa jo je Margaret Thatcher leta 1981, je: »Ekonomija je le sredstvo, cilj je spremeniti dušo.« V tem članku bomo poskušali raziskati spreminjanje duše, povezano z neoliberalno ekonomijo, in učinke tega spreminjanja, ki smo jih očrtali že v prvem članku (Krašovec, 2016a). Tam smo omenili ponotranjenje razrednega razmerja, ki ga sprožijo nove tehnike upravljanja na delovnem mestu in eksperimenti z ekonomsko demokracijo in toyotizmom, ko zaposleni prevzamejo nase odgovornost za uspešnost in konkurenčnost podjetja ter kakovost izdelkov.

V tem primeru se razredno razmerje spremeni. Že v klasičnem, fordističnem podjetju se posebitev kapitala razcepi na eni strani na lastnike podjetja in na drugi na menedžerje, ki niso nujno lastniki ali pa so lastniki le manjšega dela delnic, oziroma na lastniško in upravljavsko funkcijo, kjer lastnikom podjetja (delničarjem) pripada pravica razpolagati s profitom – to je pravica, ki izhaja ravno iz njihovega lastništva podjetja. Menedžerji pa dobijo pooblastila za vodenje podjetja, to je izvajanje neposrednega discipliniranja in nadzora na delovnem mestu.

Organizacijska struktura fordističnega podjetja je zato strogo vertikalna, hierarhična in avtoritarna. Menedžerji ukazujejo, kaznujejo, dajejo navodila in preverjajo storilnost zaposlenih, a ne zato, ker bi bili (nujno) sadisti, temveč zato, ker prevajajo (v tehničnem, ne lingvističnem pomenu) pritiske prisilnega zakona konkurence – nujnost neskončnega povečevanja produktivnosti – v osebno »komando«. So kot nekakšna membrana, ki loči zaposlene v podjetju, ki se ukvarjajo vsak s svojimi specializiranimi opravili in pogosto ne poznajo celote delovnega procesa, od makroekonomskih sil, ki določajo logiko tega procesa (neskončno iskanje čim večjih profitov v konkurenčnem tekmovanju z drugimi podjetji). Takšna hierarhična organizacijska struktura ni primarno psihološko motivirana – lastniki ne maksimizirajo profitov zaradi pohlepa, temveč zato, da bi se izognili propadu v konkurenčni tekmi, in menedžerji ne disciplinirajo in nadzorujejo zaposlenih iz užitka v nadrejenosti, temveč zato, da ohranjajo raven produktivnosti, primerljivo s konkurenco – a ima psihološke učinke. Menedžerji lahko dejansko razvijejo avtoritarne osebnostne poteze, medtem ko zaposleni pogosto mikrosabotirajo delovni proces z nevidnim podaljševanjem odmorov, kreativnim razumevanjem menedžerskih navodil, prikrievanjem optimalnih načinov dela nadrejenim in podobno.

V vsakem primeru klasično hierarhično in avtoritarno razredno razmerje pomeni, da se različne ekonomske funkcije pripnejo na različne osebe, kar zaposlenim omogoča določeno družbeno in psihično distanco do zahtev in prisil delovnega procesa ter s tem določen prostor avtonomije, četudi intimne, in možnosti upora. A za razredno razmerje samo, čeprav je njegov obstoj nujen za delovanje kapitalistične ekonomije, ni nujno, da se pripenja na različne osebe. Kot pokažejo ravno neoliberalne spremembe delovnega procesa v smeri novih, mehkejših menedžerskih tehnik, prenosa določenih menedžerskih obveznosti in pooblastil na zaposlene, povečanja avtonomije in odgovornosti zaposlenih

in tako dalje, se lahko ne le posamezni pol razrednega razmerja (funkcija delavca in funkcija kapitalista), temveč razredno razmerje v celoti pripne na eno samo osebo oziroma skupino posameznikov.

Ko zaposleni hkrati postanejo menedžerji, prisilni zakon konkurence nanje deluje neposredno: sami morajo iznajti načine neskončne maksimizacije profita in konkurenčnosti podjetja. Razredno razmerje s tem deluje od znotraj, se ponotranji. V demokratičnih podjetjih razredni boj na delovnem mestu ni več družbeni boj med jasno ločenima družbenima skupinama, temveč notranji, psihični boj znotraj zaposlenih – boj med težnjo po samoohranitvi, to je zmanjševanju intenzivnosti in obsega dela, ter težnjo po uspešnosti podjetja, ki deluje v nasprotni smeri, pri čemer večja uspešnost podjetja lahko pomeni tudi višje dohodke zaposlenih, torej na neki način prispeva tudi k samoohranitvi, čeprav jo hkrati ogroža. Ponotranjenje razrednega boja ima »bipolarne« psihološke učinke, obdobja evforije in entuziazma se izmenjujejo z obdobji izgorelosti. Po drugi strani pa tisto, kar Sennett in Cobb (1993) imenujeta skrite rane razredne podrejenosti, niso več občutki ponižanosti in podrejenosti, temveč občutki neuspešnosti in nesposobnosti ter premajhne ali preslabe socializiranosti, nezmožnosti komunikacije in sodelovanja s kolegi na delovnem mestu.

V neoliberalizmu tisti, ki delajo v tako imenovanih postfordističnih podjetjih, ne čutijo le psihičnih učinkov enega pola razrednega razmerja (ekonomska podrejenost), temveč celoto razrednega boja. Nimajo več zunanje instance, na katero bi lahko projicirali svoje nezadovoljstvo in proti njej izvajali svoj upor, zato psihični razredni boj dobi obliko nenehne samorefleksije in spreminjanja samega sebe, treninga komunikacijskih veščin, dodatnega izobraževanja in iskanja kreativnih izboljšav delovnega procesa. Novost postfordističnega načina dela je nenehen in neizogiben občutek krivde – ne le ob posameznih spodrseljajih in neuspehih, temveč tudi občutek, da nobena na prvi pogled še tako dobra tehnika ali inovacija ni dovolj. Klasični proletarci so svoje napake (namerne ali nenamerne) še lahko racionalizirali kot sabotaže in s tem kot obliko upora, postfordističnim delavcem pa ta možnost ni več dostopna. Z napako škodiš le sebi in svojim kolegom, nič več, vsaj v egalitarnih postfordističnih podjetjih, »šefom«. Instance »šefa«, ki deluje od znotraj, ni mogoče jasno ločiti od drugih psihičnih instanc in je postaviti kot sovražnika, proti kateremu se borimo, medtem ko hkrati vsaka izboljšava samih sebe razširjeno reproducira tudi razredni boj znotraj nas.

Medtem ko zgoraj napisano velja za nekoliko idealizirano podobo postfordističnih podjetij v razvitih kapitalističnih državah in večina svetovnega proletariata še vedno dela pod klasičnim, avtoritarnim nadzorom »šefov« in gre za sicer pomembno modifikacijo razrednega razmerja, ki pa je ne moremo posplošiti na celoto današnje svetovne kapitalistične ekonomije, se razredno razmerje v neoliberalizmu spremeni (in ima drugačne psihične učinke) tudi v posebnem segmentu ekonomije, ki postaja vse bolj razširjen (tudi v Sloveniji): prekarno delo in samostojni podjetniki (s. p., espeji). Prekarni delavci in espeji so, vsaj na prvi pogled, nasprotje za kapitalizem značilnega proletarskega stanja. Samostojni podjetniki niso razlašeni, temveč posedujejo lastna produkcijska sredstva (recimo

prenosne računalnike). Iz tega bi lahko prehitro sklepali, da niso v proletarski poziciji. A te ne opredeljuje toliko formalno lastništvo – Marx se je morda v svojih analizah preveč osredotočal na zasebno lastnino, saj je bila ta v času pisanja *Kapitala* prevladujoča oblika nadzora kapitala nad delom in delavci –, temveč možnost učinkovitega nadzora nad družbeno produkcijo, ki ima lahko različne družbene oblike. Zasebna lastnina pomeni le eno izmed njih, ki danes morda ni več tako odločilna kot v preteklosti.

Množično razlaščenje kmetov in nasilno uničevanje oblik podeželske samooskrbne ekonomije v procesu prvotne akumulacije je bilo res nujni zgodovinski pogoj vzpostavitve kapitalističnega produkcijskega načina, katerega konkretna metoda so bile zaplembe zemlje in druge oblike formalnega spreminjanja lastniških odnosov (Marx, 2013, str. 585–623). A osnova delovanja in reprodukcije razvitega kapitalizma ni toliko delavsko ne-lastništvo produkcijskih sredstev v formalnopravnem pomenu kot sistem oblastnih tehnik, ki omogočajo in zagotavljajo, da se bo družbena produkcija izvrševala na kapitalistični način. Pri tem je institucija zasebne lastnine, čeprav je bila primarna tema zgodnjekapitalističnih filozofskih in političnoekonomskih meditacij, le ena (in nikakor ne absolutno nujna) izmed teh tehnik. Ravno sodobni primeri samostojnega podjetništva kažejo, da proletarci niso nujno ločeni od produkcijskih sredstev.

Če so dovolj disciplinirani in socializirani v kapitalistični način mišljenja in življenja, so prav lahko lastniki svojih produkcijskih sredstev. Še več, to pomeni, da sami nosijo stroške njihove oskrbe, popravil in »moralnega zastarevanja« (ko se na trgu pojavi boljše delovno sredstvo in je potrebno v hipu zastarele iMace nadomestiti z novimi). Ko kapitalizem postane prevladujoč in vseprisoten ekonomski sistem, sam pritisk konkurence poskrbi za discipliniranje ekstravagantnih poskusov nekapitalistične družbene produkcije – takoj, ko presežejo nišno mikroprodukcijo, ti na trgu propadejo. Poleg tega s. p. in prekarni delavci niso samonikli revolucionarni levičarji, ki bi jih moral kapitalistični sistem najprej streti z razlaščenjem in neposredno represijo, da bi lahko iz njih nato naredil proletarce, temveč so, tako kot vsi preostali, socializirani v kapitalistično družbo, v njene kriterije osebnega uspeha in pravila igre.

Tako prekarni delavci kot espeji so še vedno v proletarskem stanju, še vedno so del kapitalističnega razrednega razmerja, a na spremenjen način. Razredno razmerje se ne spremeni tako, da bi prekarni delavci in espeji s tem, ko postanejo bolj podjetniški, postali manj proletarski, temveč ostanejo proletarci in ob tem nase prevzamejo in ponotranjijo še del podjetniške funkcije. Pa ne tistega dela podjetniške funkcije, ki pomeni pravico do razpolaganja s presežno vrednostjo (ta ostaja naročnikom), temveč dela, ki pomeni povečan psihični pritisk odgovornosti za lasten uspeh in nenehen občutek ogroženosti ob potencialnem neuspehu, nujnost nenehnega samoizpolnjevanja in samoizboljševanja ter občutek krivde in sramu, če kljub vsemu ne uspemo. Ob tej podobnosti v spremembi razrednega razmerja v primeru (redno) zaposlenih v postfordističnih podjetjih na eni strani ter prekarnimi delavci in espeji na drugi obstaja tudi pomembna razlika med njimi. Pri prvih se razmerje razredne dominacije ponotranji in spremeni v notranji boj brez zunanjega, avtoritarnega razrednega nadzora, medtem ko se v distanci, ki ločuje prekarne

delavce in espeje od naročnikov, avtoritarna razsežnost razrednega razmerja, nasprotno, okrepi. Rečeno drugače: ravno odstranitev prekarnih delavcev iz podjetja poveča disciplinski razredni pritisk nanje. Tisto, kar ponotranjijo, ni razredno razmerje samo – to jim je še vedno zunanje in ga doživljajo v obliki nadzora in avtoritete naročnikov –, temveč razmerje konkurence ne med posameznimi podjetji, temveč posameznimi prekariziranimi in espeziziranimi delavci. Prekarni delavci in espeji ne postanejo hkrati podjetniki in proletarci, temveč postanejo podjetniki *kot* proletarci, to je skrbniki in upravljavci lastnega človeškega kapitala v konkurenci z vsemi drugimi proletarci podjetniki. Psihični učinki tega procesa so podobni kot v primeru postfordističnih delavcev, a brez omilitve v hierarhičnosti in avtoritarnosti razrednega razmerja.

Takšna psihična slika ni učinek neoliberalne ideologije ali politične propagande, temveč del dejanskih ekonomskih razmerij. Atomizirani prekarni delavci in espeji nimajo niti možnosti psihične in emocionalne opore pri poklicnih kolegih, saj so individualizirani in atomizirani ter objektivno postavljeni v položaj konkurenčnega tekmovanja z vsemi preostalimi. V sebi obenem nosijo vse rane proletarskosti, ki se ne kompenzira s povečano avtonomijo, in vso težo konkurenčnosti, ki je obenem ekonomska in osebna, torej strukturira tudi intimna medosebna razmerja.

Hkrati danes proletariat (v celoti) ne le bolj neposredno čuti tveganja, povezana z negotovostjo zaposlitve, temveč tudi različne oblike finančnih tveganj, povezanih s financiacijo osebnih dohodkov in socialnih zavarovanj. Tudi ta tveganja se ponotranjijo z razvojem novih oblik strateške racionalnosti, kjer se ogroženost (možnost finančnih kriz ali nenadnih sprememb tečajev valut, v katerih imamo kredite) prevaja v proces izvajanja svobodne izbire in osvajanja tako imenovane finančne pismenosti in kjer se potencialni neuspeh posledično pripisuje slabim izbiram in iracionalnemu vedenju, to je nesposobnosti in premajhni pazljivosti pri ocenjevanju in upravljanju tveganj. Kapitalistični račun v času financiacije ne postane le del vsakdanjega življenja (Martin, 2002), temveč tudi metoda notranjega, psihičnega samoupravljanja (ob pomoči strokovnjakov in osebnih svetovalcev ali brez njih) na način izogibanja tveganju oziroma iskanja in popravljanja slabih miselnih in vedenjskih vzorcev, ki lahko pripeljejo do ekscesnega, neobvladljivega finančnega tveganja.

V neoliberalizmu naših duš ne spreminja toliko potrošništvo ali odsotnost tradicionalnih očetovskih avtoritet¹ kot spremembe produkcijskih razmerij ter z njimi povezana negotovost, izpostavljenost tveganju, konkurenčnost, ki presega strogo ekonomska razmerja in postaja osnovna metoda uravnavanja družbenih razmerij tako na medosebni kot makrodružbeni ravni, ter bipolarna struktura samopodjetnosti.

1 Kar je poudarek številnih enostranskih analiz poznega ali neoliberalnega kapitalizma, ki so v obsodbah epidemije narcisizma pogosto moralistične in se največkrat iztečejo v nostalgijo po tradicionalnih avtoritetah in kompleksno celoto ekonomskih in političnih sprememb, značilnih za neoliberalizem, reducirajo na družinske zadeve in vrednote. Glej Lasch (2012).

NEOLIBERALNA POLITIKA IN IDEOLOGIJA

Doslej smo govorili o psihičnih učinkih neoliberalne ekonomije, torej da določene spremembe produkcijskih razmerij (ponotranjenje razrednega razmerja, prekarnost, samostojno podjetništvo) in financionalizacija spremenijo tudi »duše« posameznikov, ki so vpeti v ta razmerja, kar pomeni, da družbena struktura deluje na psihično strukturo. A neoliberalizem je, morda še bolj poudarjeno, psihološki še na drugačen način ali na drugi ravni: medtem ko neoliberalna ekonomija modificira predobstoječe razmerje med (ekonomskim) družbenim in psihičnim z ukinjanjem njune medsebojne distance (konkurenčnost in podjetnost delujeta hkrati od zunaj in od znotraj), neoliberalna politika, o kateri smo pisali v drugem članku (Krašovec, 2016b), to distanco poveča.

Najpomembnejša značilnost neoliberalne politike je ravno njena tehnokratskost, to je vladavina stroke in od klasičnih demokratičnih načinov politične refleksije in odločanja oddaljenih, imuniziranih institucij. To v nasprotju z neoliberalno ekonomijo ne pomeni povečanega političnega pritiska in neposrednega delovanja politike na individualne »duše«, temveč, ravno obratno, politično desocializacijo posameznikov in vsakdanjega življenja. Ko nacionalne demokratične institucije, četudi že same po sebi nepopolne in problematične, postanejo tehnični servisi izvedbe direktiv in strategij Evropske komisije in Evropske centralne banke in ko se politične razprave reducirajo na medijski spektakel v prostoru, ki ni več javen, temveč množično privaten, se temu ustrezno zmanjšata tudi pomen in moč političnega mišljenja in delovanja posameznikov, ki niso vključeni v tehnokratske politične projekte. Medijski in politični prostor sta – vsaj če politiko razumemo kot soočanje različnih, tudi radikalnih, političnih idej in oblik političnega delovanja in ne le kot iskanje tehničnih načrtov organizacije družbe v danih, naturaliziranih sistemskih parametrih – depolitizirana (Močnik, 2006, str. 67–70).

Ideološki diskurz, ki vsako idejo sistemske spremembe nevtralizira in izloča kot ne-realistično, neodgovorno, celo nevarno, ki takšne ideje, preostanek političnega v depolitizirani neoliberalni politiki, obravnava izrazito sovražno in posmehljivo, kot izraz neprilagojenosti in psihične motenosti tistega, ki jih izreka, Mark Fisher (2009) imenuje kapitalistični realizem. A ne gre za to, da bi neoliberalne politične elite z uporabo te ideologije zavedle množice in jih indoktrinirale v politično nemoč in pasivnost – politična nemoč in pasivnost množic sta dejanska pojava in učinek dejanskih neoliberalnih sprememb političnega prostora in institucij. Kapitalistični realizem ne zavaja. Je diskurz sprjaznenosti z obstoječim, njegova ideološka funkcija ni toliko »produkcija privolitve« kot predstavljanje stanja stvari kot neizogibnega in naravnega (Bourdieu in Wacquant, 2003). Ravno zato, ker pomeni omejevanje in politično nevtralizacijo demokracije, neoliberalna politika ne zahteva aktivne privolitve množic – sicer je izrazito medijska, a hkrati ni populistična v klasičnem pomenu te besede. Če množice nimajo niti neposrednega niti posrednega vpliva na politiko, tudi to, kaj si mislijo o politiki in kako jo sprejemajo, ni posebej politično pomembno, dovolj je le negativna propaganda (»drugače ne gre, takšna je objektivna nujnost«).

Depolitizirane množice so reducirane na gole produkcijske faktorje, človeški material ekonomije (Bonefeld, 2002, str. 118, 127). Neoliberalna dedemokratizacija, še posebej v kontekstu EU, pomeni predvsem omejevanje in ukinjanje možnosti političnega vpliva množic na ekonomsko politiko. Na evropsko raven in zunaj dosega demokratičnih institucij, ki so omejene na nacionalno raven, se v procesu tako imenovanih evropskih integracij prenese ravno odločanje o temeljnih ekonomskih vprašanjih, kot je monetarna politika. Ekonomije tako ni več mogoče obvladovati in spreminjati po politični poti. Nasprotno: človeški material je tisti, ki se mora prilagajati ekonomiji ter jo narediti bolj konkurenčno z večjo produktivnostjo in intenzivnostjo dela, z več inovativnosti in podjetnosti tako na institucionalni ravni kot na ravni vsakdanjega življenja ter s spremembami socialne politike in fleksibilizacijo trgov delovne sile.

Neoliberalna politika tako ne spreminja duš s svojo prisotnostjo, temveč s svojo odsotnostjo, z umikom in omejevanjem možnosti političnega spreminjanja ali vsaj socializacije kapitalističnih ekonomskih razmerij. To, po eni strani, odpre prostor za v prejšnjem poglavju orisano zaostritev psihičnih pritiskov, povezanih z neoliberalnimi spremembami ekonomije same. Če ni možnosti političnega vplivanja na ekonomska razmerja, je vse, kar nam preostane, iskanje individualnih strategij prilagajanja ali vsaj, z angleško besedo, *coping*. Po drugi strani neoliberalna politična desocializacija pomeni, da kot posamezniki nismo več politično socializirani, da smo prisilno politično pasivni in nemočni.

Toda ali ni govoriti o prisilni pasivnosti in nemoči vsaj nenavadno, če že ne v nasprotju z dejstvi, vsaj če upoštevamo hiperinflacijo same besede aktivnost v novi socialni politiki: aktivna politika zaposlovanja, družbena aktivacija ranljivih družbenih skupin v projektih socialnega podjetništva, aktivno državljanstvo, aktivacija civilne družbe, prostovoljstvo in aktivizem? Ali ni neoliberalna družba ravno hiperaktivna družba, ki prezira pasivnost in nedejavnost?

To je sicer res, a gre za različni vrsti in družbeni ravni aktivnosti. Aktivnost, ki jo danes uvajajo in spodbujajo državne institucije in nevladne organizacije, ni politična aktivnost, temveč aktivnost depolitizirane družbe, ki se osredotoča na skupnost (še ena izmed ključnih besed neoliberalizma) in upravljanje individualnih duš. Množica identitetnih skupnosti in posamezniki, ki se ne pritožujejo (sovražnost do politične kritike, ki v depolitizirani družbi deluje moteče), temveč iščejo rešitve (ki niso politične). Neoliberalna civilnodružbena, skupnostna in posamezniška aktivnost je sicer res aktivnost, a depolitizirana aktivnost, torej aktivnost, ki je politično pasivna. Aktivna politika zaposlovanja ne pomeni iskanja političnih rešitev za strukturno nezaposlenost, temveč aktivacijo posameznikov, ki morajo sprejeti osebno odgovornost za lastno nezaposlenost, začeti razmišljati bolj pozitivno, dejavno iskati zaposlitev, delati na sebi, da bodo postali bolj zaposljivi, in tako naprej. Socialno podjetništvo ne pomeni politične kritike ali spreminjanja danih, kapitalističnih ekonomskih razmerij, temveč vključevanje prej izključenih družbenih skupin (duševno ali telesno oviranih, narkomanov in drugih družbenih izobčencev) vanje, njihovo nepolitično aktivacijo. Tudi skupnostni in nevladni aktivizem je tehničen, namenjen

reševanju problemov, in ne kritiki in spreminjanju politične strukture, ki te družbene probleme poraja.

V takšni družbeni situaciji so deležni sovraštva in prezira ravno poskusi biti politično aktivni, s kritiko prekiniti ali vsaj načeti naturalizacijo danega. Tako v političnem diskurzu kot v popularni kulturi danes kot najbolj negativna figura nastopa »hejter«² kot nasprotje toku življenja prepuščene in aktivne subjektivnosti (Krašovec, 2016c). V situaciji dejanske neoliberalne depolitizacije družbe se pomena aktivnosti in pasivnosti zamenjata: aktivno negativno zavračanje obstoječega nastopa kot nevzdržna, nekonstruktivna pasivnost, medtem ko pasivna afirmativna prepuščenost obstoječemu nastopa kot pozitivni zgled družbene aktivnosti in odgovornosti (Smetnjak, 2013). Aktivnost hejterja je blokirana, saj nima javnega prostora in političnih institucij, v katerih bi se lahko udeležila; hkrati pa je aktivnost državnih, nevladnih in samoniklih skupnostnih aktivacij politično pasivna.

Tudi zato neoliberalizem – vsaj kot deluje danes – ni klasična politična ideologija. Če že deluje kot politična ideologija, deluje negativno, kot kritika množične demokracije (Bonfeld, 2013) ali, v bolj podrobnih in konkretnih razpravah, kot kritika ekscesne politizacije posameznih institucij (Friedman, 1980). A na praktični, vsakdanji ravni, to je na ravni seminarjev na zavodu za zaposlovanje, obravnave primerov na centrih za socialno delo, dnevne politike in mikrofizike upravljanja v javnih institucijah, nevladnih organizacijah, kulturnih zavodih in drugje, neoliberalizem ne deluje kot politična ideologija, o kateri je treba nekoga prepričati, temveč kot posebna oblika individualne in institucionalne etike. Neoliberalna etika ni politični program ali utopična predstava družbe prihodnosti, temveč skupek relativno prožnih organizacijskih metod in tehnologij na eni strani ter določenih subjektivnih drž in afektivne »ekonomije« na drugi.

Kot takšna neoliberalna etika deluje na drugačni, veliko bolj kapilarni ali molekularni ravni kot klasične politične ideologije (liberalizem, konservativizem, komunizem) in ne zahteva niti ne potrebuje nosilne figure voditelja ali utelešenja v obliki politične stranke z jasnim, eksplicitnim programom. To ne pomeni, da včasih ne deluje skozi velike politične osebnosti in agresivno strankarsko politiko in z njihovo pomočjo (kot v primeru vlad Thatcherjeve, Reagana ali Pinocheta), a neoliberalizma ne moremo reducirati na eksplicitne politične programe, ekskluzivno politično ideologijo ali določene politične stranke. V primeru omenjenih »pilotnih« neoliberalnih projektov se politična ideologija določenih strank in neoliberalna etika sicer ujemata, a to nikakor ni nujno. Neoliberalne politike pogosto izvajajo tudi iskreno levičarski politiki, medtem ko se na desnici redko eksplicitno identificira z neoliberalizmom (Šušteršič, 2012).

Neoliberalizem je tako (a)politično učinkovit ravno zato, ker deluje na veliko bolj kompleksno-konkretni ravni kot klasične politične ideologije in programi: deluje krtovsko, na ravni mikroorganizacije delovnih, medosebnih in socialnih razmerij kot oblika subjektivnih drž in metod odzivanja, ki nima vnaprej določene vsebine ali pravilnih stališč, s katerimi bi se bilo treba strinjati, temveč deluje neodvisno od katerihkoli političnih

2 Hejter (iz angl. *hater*) pomeni negativno nastrojeno in do vsega kritično osebo.

stališč in vsebin in hkrati (ter zato) s katerimkoli političnimi stališči in vsebinami. Tudi levičar, ki se obnaša konkurenčno, skrbi za svoj človeški kapital, je družbeno aktiven in razmišlja pozitivno, deluje v skladu z neoliberalno etiko in reproducira neoliberalna družbena razmerja, ne da bi bil zato, na ravni političnega prepričanja in idej, kaj manj levičar. Neoliberalna etika v nasprotju s klasičnimi političnimi ideologijami ni cenzorska ali spreobračevalska, ne poskuša odpraviti drugačnih pogledov na svet ali nas prepričati o svojem. Pravzaprav, na mikrosocialni ravni, ne ponuja lastne velike ideologije, temveč praktične tehnike prilagajanja svetu, kakršen pač je, možnosti spreminjanja sebe in kulture pozitivnega razmišljanja (ne glede na to, v katerem političnem žargonu, če sploh, se to izraža) ter aktivnega, afirmativnega razmerja do sveta okoli sebe in lastnega življenja.

V realno obstoječi neoliberalni družbi, v kateri so možnosti politične kritike in delovanja drastično omejene, je neoliberalna etika izrazito psihološka. Neoliberalizem na politično-etični ravni že dolgo ni več zunanja nevarnost, ki bi prihajala iz čikaške šole ali vrhovnih institucij EU, temveč deluje od znotraj, a v nasprotju s psihičnimi učinki neoliberalne ekonomije ne kot ponotranjenje zunanjega pritiska, temveč kot etika prilagoditve na depolitizacijo družbenega in vsakdanjega življenja ter iskanja sreče v njem. Ko se politika umakne iz dosega množic in ko osnovna ekonomska in politična razmerja, ki določajo naša življenja, delujejo kot naturalizirana objektivna nujnost, primarno prizorišče postpolitične politike postane mikrosamoupravljanje posameznih duš ob pomoči javnih socialnih institucij, terapijske in psihofarmakološke industrije ter različnih civilnodružbenih oblik samopomoči. Ključno osebno politično vprašanje tako postane, kako ujeti tok življenja, da nas ta ne bi pustil ob strani, kako zatrei negativne miselne in vedenjske vzorce, se naučiti razmišljati pozitivno in najti srečo.

ŽIVLJENJE IN SREČA, DEPRESIJA IN TESNOBA

Iznana ekonomska in politična razmerja nadomesti upravljanje življenja tako na individualni kot na širši, družbeni ali institucionalni ravni. Življenje je tisto, kar ostane, ko se politika umakne ter ekonomske sile in tehnokratsko upravljanje prebivalstva dobijo videz naravnih zakonov, kar se izraža v hipertrofiji metafor iz narave (gospodarska rast, rast prebivalstva, tok migracij, val kriminala). Družba kot množica posameznih življenj, katerih uspešnost je ob družbeni strukturi, ki je naturalizirana, dana, večna in nujna, odvisna le od njihove podjetnosti, samoiniciativnosti, aktivnosti in pozitivne psihične naravnosti. Prevladujoča oblika subjektivnosti v neoliberalizmu je osiromašeni vitalizem, ki se prepušča tej simulaciji življenja, v kateri je vse, kar nam preostane, iskanje sreče, notranje izpolnitve in osebne rasti, kar hkrati pomeni preseganje drže zavračanja in negativne miselnosti ter učenje drže sprejemanja in pozitivne naravnosti do življenja. Ko sta naturalizirani tako ekonomska kot politična družbena struktura, je naturalizirano tudi razmerje do njiju: to je lahko, če nočemo tvegati nesreče, lahko le prilagajanje, adaptacija (Dardot in Laval, 2013, str. 70–80). In obratno: drža kritičnosti in zavračanja ni več ena izmed subjektivnih pozicij, ki jih je mogoče zavzeti, temveč znak neprilagojenosti in asocialnosti, simptom osebne psihopatologije.

V takšni družbenozgodovinski situaciji, ko osnovne družbenostrukturne določitve ne morejo biti predmet kritike in so povsem naturalizirane, se odpre prostor za zmagoslavno vrnitev in preporod biopsihiatrije. Po tem, ko je bila predmet številnih kritik tako zaradi svoje znanstvene šibkosti kot zaradi svojih oblastnih učinkov ter vsaj deloma ovržena in diskreditirana, so danes teorije in tehnike, ki psihopatologije reducirajo na kemično neravnovesje v možganih in se ne ukvarjajo z družbeno pogojenostjo psihičnih motenj ali družbenim položajem in situacijo posameznika, ki jih trpi, ponovno prevladujoče (Healy, 2002). Če duševne bolezni vidimo kot kemično neravnovesje, čisto organsko motnjo v možganih, to pomeni, da je njihov izvor povsem notranji, neodvisen od mikro- in makrodružbenih dejavnikov (osebne zgodovine, družinskih razmerij, razrednega, rasnega in spolnega položaja) in jih je mogoče tudi zdraviti kot take, ne glede na družbena razmerja, ki ostajajo naravna danost in nujnost, z različnimi farmakološkimi sredstvi, predvsem antidepresivi in anksiolitiki (zdravili proti tesnobi).³ Tudi antipsihotiki, nekoč precej redka in eksotična zdravila, ki so se uporabljala samo v specializiranih psihiatričnih institucijah, se danes predpisujejo tudi zunaj njih in za vedno več psihičnih motenj, tudi tistih, ki po uradnih klasifikacijah ne štejejo med hujše duševne bolezni in ne zahtevajo hospitalizacije (Moncrieff, 2013). Zidovi nekdanjih norišnic kot od preostanka družbe ločenih, zaporniških oziroma totalnih institucij se s tem simbolno podrejo. Norišnice sicer še vedno obstajajo, a načini obravnave duševnih bolezni, značilni zanje, se s širitvijo farmakološkega razumevanja in obravnavanja duševnih motenj in bolezni razširijo tudi zunaj njih, po celotnem družbenem polju (James, 2014a). Tablete prevzamejo funkcijo družbenega nadzora norosti, delujejo kot kemični prisilni jopič in oblazinjene sobe.

Desocializacija duševnih motenj in bolezni – to je njihova obravnava brez upoštevanja osebnih, političnih in družbenih dejavnikov – pomeni njihovo medikalizacijo, obravnavo na način povsem organskih, notranjih motenj, ki jih lahko zdravimo z ustreznimi zdravili. Obe naturalizaciji, značilni za neoliberalizem, naturalizacija družbene strukture in naturalizacija duše, delujeta hkrati in komplementarno. Psihični zlomi in motnje kot domena psihiatrije so desocializirani in postanejo predmet medicinskih diagnoz in farmakološkega zdravljenja. A ker družbeni in osebni dejavniki psihičnih motenj in zlomov vseeno vztrajajo oziroma jih farmakološko zdravljenje ne more odpraviti, medikalizacija v večini primerov postane – v nasprotju z zdravljenjem denimo gripe – trajno stanje, kjer antidepresivi, anksiolitiki ali antipsihotiki ne vodijo do ozdravitve, temveč zatrejo simptome in omogočijo nadzor nad vedenjem uporabnika, ki s tem postane minimalno družbeno funkcionalen ali pa vsaj ne pretirano moteč (Moncrieff, 2013).

Psihiatrija danes s tem deluje kot nekakšna psihosocialna »mejna policija«, ki upravlja in prevzame nadzor nad tistimi, ki nikakor ne morejo ujeti toka življenja in so trajno nesrečni. A to po drugi strani ne pomeni, da iskanje sreče in pozitivnost, razen posameznih patoloških ekscesov, delujeta gladko in sama od sebe. Tudi kemično uravnovešeni posamezniki se morajo iskanja sreče in pozitivnosti naučiti in v tem primeru lahko, paralelno z

3 Po poročanju Dela (Delić, 2015) antidepresive in anksiolitike jemlje četrtnina prebivalcev Slovenije.

družbeno širitvijo psihiatrije (ki posameznike ne le izloča iz družbe in jih zapira v psihiatrične institucije, temveč svoje postopke in metode zdravljenja vse bolj izvaja tudi zunaj teh institucij), opazimo tudi družbeno širitev psihoterapije (Moloney, 2013). Ta ni več, ali vsaj ne izključno, namenjena zdravljenju, temveč se tehnike in metode klinične psihologije vse bolj uporabljajo tudi v izobraževanju, resocializaciji revnih in brezposelnih, menedžmentu na delovnih mestih, neformalnih skupinah za samopomoč, tečajih sproščanja in meditacije in tako dalje. Psihoterapevtske tehnike in metode so konkretna vsebina tako državnih kot neformalnih aktivnih politik in politik aktivacije, kjer se, denimo z uporabo nevrolingvističnega programiranja ali čuječnostne meditacije, učimo biti pozorni nase, na naše notranje dogajanje, negativne vzorce, ki nam onemogočajo srečnost in uspeh, ter spreminjamo svoje mišljenje in vedenje tako, da se nam izboljšajo poslovni rezultati in samopodoba, zgladijo medosebna razmerja in podobno. Gre za tisto, kar Foucault (2015, str. 31–49) imenuje produktivnost oblasti. Oblast tudi v tem primeru ne deluje kot represija, temveč kot produkcija določenih oblik subjektivnosti, ki so v neoliberalizmu izrazito individualizirane in psihologizirane. Posamezna duša nastopa obenem kot vir vseh težav v »življenju« (negativna samopodoba in način mišljenja) in kot vir njihovega reševanja (notranja sprememba, ki odklene prej blokirane duhovne potenciale).

Če družbeno posplošena psihiatrija naturalizira in s tem desocializira »odklone«, posplošena psihoterapija spiritualizira »življenje«. A tu ne gre za ideološki trik, slepilo ali manipulacijo, temveč za dejanske družbene sile in procese. Posplošitev psihiatrije in medikalizacijo duševnih motenj in bolezni bi lahko prehitro in površno kritično odpravili le kot zaroto farmacevtske industrije, ki išče nove tržne priložnosti in večje profite ter z oglaševalskimi in trženjskimi manipulacijami zavaja potrošnike v kupovanje svojih produktov, ki jih v resnici ne potrebujejo. Tako kot vsaka kapitalistična industrijska panoga tudi farmacevtska industrija seveda nenehno išče nove načine maksimizacije svojih profitov, a le z iskanjem farmacevtskih profitov ne moremo pojasniti posebne družbene oblike posplošitve psihiatrije v neoliberalizmu. Povezave med farmacevtsko industrijo in institucionalno psihiatrijo sicer obstajajo, tako kot tudi primeri prikrivanja škodljivih stranskih učinkov posameznih psihofarmakoloških sredstev ali njihove neučinkovitosti pri zdravljenju. A kritike, ki ostanejo le pri tem, so še vedno preveč splošne – vsako kapitalistično podjetje, ki je dovolj veliko in vplivno, pritiska na državne institucije v iskanju dodatnih ugodnosti in, kolikor lahko, zavaja potrošnike – ter hkrati zanemarjajo realno psihično trpljenje, ki je učinek neoliberalnih družbenih razmer, ter realno potrebe po psihiatrični pomoči in zdravljenju (James, 2014b).

Podobno je s posplošitvijo psihoterapije, pozitivno psihologijo in industrijo sreče (Moloney, 2013, str. 167–180), ki jih lahko ravno tako prehitro, površno in prezirljivo zavrnamo kot *new age* nesmisle in ideološko iluzijo. Tudi tukaj posmehovanje meditacijam in *pop* psihološkim tehnikam samopomoči spregleda realnost psihološkega opustošenja v neoliberalizmu (James, 2015). V nobenem od teh dveh primerov ne gre za komercialno ali državno vsiljevanje psihiatrije ali psihoterapije. Razlog današnjega komercialnega uspeha tako različnih oblik psihofarmakologije kot psihoterapije in hkrati tudi osnovni pogoj za

možnost njune družbene širitve je, da posamezniki, tako na trgu kot pri socialnih institucijah, v večini primerov sami iščejo psihiatrično pomoč in psihološko vodenje. Problem psihiatrije in psihoterapije ni v tem, da bi vsiljevali svojo ideologijo z namenom prodaje realno nepotrebnih zdravil in terapij, temveč v tem, da realni problem psihičnega trpljenja rešujeta na individualiziran in s tem neučinkovit način, saj zdravila in terapije lahko ublažijo akutne simptome psihičnega trpljenja, a ga ne morejo odpraviti. To pomeni, da ne le ne odpravljata psihičnega trpljenja, temveč ga aktivno desocializirata in depolitizirata, obravnavata kot problem individualnih patologij in nezmožnosti osebne prilagoditve, ne pa kot nujni učinek neoliberalnih socioekonomskih in političnih razmerij samih.

Epidemija depresije in tesnobe (World Health Organisation, 2016) kot značilnih duševnih stanj neoliberalizma ni učinek oglaševalske propagande farmacevtske ali terapevtske industrije, a ju hkrati tudi ne moremo pojasniti z individualiziranimi teorijami akademske psihiatrije in psihologije. Nevrokemične teorije depresije in tesnobe so le opisne. Lahko sicer pojasnijo, kakšna je nevrokemična struktura možganov depresivnih ali tesnobnih posameznikov, ne pa tudi, kaj sproži takšno nevrokemično stanje ter, predvsem, zakaj je začelo število depresij in tesnob naraščati ravno konec dvajsetega in v enaindvajsetem stoletju, v zgodovinskem obdobju socioekonomske in politične prevlade neoliberalizma (Bryant, 2010). Na tej točki mora družbena teorija dopolniti nevrološko in psihološko.

Depresija in tesnoba sicer pomenita tudi določeno nevrokemično stanje in določene psihične simptome na ravni posameznih možganov in duš, a sta, če ju želimo razumeti v celoti, družbena pojava, učinka določenih družbenih razmerij (tako nevrokemični kot psihični simptomi so učinek, ne vzrok depresije in tesnobe), ki so kot taka tranzitivna in intersubjektivna. Tesnoba je učinek prekarosti, splošne življenjske negotovosti, nerednosti finančnih dohodkov ob hkratni rednosti finančnih obveznosti, kar se izraža kot skrb in strah, ki sta glede na splošne družbene razmere realna in racionalna. Nenehna skrb, da ne bomo zmogli plačati računov ali odplačati kredita, nenehen strah pred izgubo službe ali deložacijo nikakor ni patološki simptom ali iluzija, temveč običajno duševno stanje prekarne delavcev (James, 2014c). Ker je tesnoba nujni psihični učinek prekarosti, lahko tablete ali terapija deloma obvladajo njene simptome in preprečijo, da bi nas ti onesposobili za tudi neredno, prekarno delo, a to pomeni le upravljanje tesnobe, ne njeno odpravo.

Podobno je z depresijo. Tudi depresija ni patološki eksces, motnja ali odstopanje od načina življenja v neoliberalni družbi, temveč eden izmed učinkov oziroma odzivov na depolitizacijo družbenega življenja, ki je realen proces. Depresija izraža splošno politično desocializacijo in nemoč na individualni ravni. Ko se nam stvari preprosto dogajajo, ko nanje nimamo vpliva, ko je tudi manično iskanje sreče in novih izzivov neuspešno, depresija pomeni individualni umik iz sveta, v katerem in na katerega ni več mogoče delovati, kjer ekonomske sile postanejo avtonomne in politika postane domena stroke: popolno afektivno izključitev. V času, ko tudi afekte kolonizirata tako kapital (kreativnost, samoiniciativnost, komunikativnost na delovnem mestu) kot industrija sreče, depresija pomeni obliko samouničevalne individualne divje stavke.

LITERATURA

- Bourdieu, P. in Wacquant, L. (2003). Neoliberalni novorek. *Družboslovne razprave*, 19(43), 57–63.
- Bonefeld, W. (2002). European Integration. *Capital and Class*, 26(117), 117–142.
- Bonefeld, W. (2013). Human Economy and Social Policy. *History of the Human Sciences*, 26(2), 106–125.
- Bryant, L. (2010). *Depression, Affectivity, and Capitalism*. Pridobljeno s <https://larvalsubjects.wordpress.com/2010/02/09/depression-affectivity-and-capitalism/>.
- Dardot, P. in Laval, C. (2103). *The New Way of the World*. London: Verso.
- Delić, Anuška (2015). *Slovenija, dežela antidepresivov in anksiolitikov*. Pridobljeno s <http://www.delo.si/ozadja/slovenici-ndash-medikaliziran-narod.html>.
- Fisher, M. (2009). *Capitalist Realism*. London: Zero Books.
- Foucault, M. (2015). *Družbo je treba braniti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Friedman, M. (1980). *Free to Choose*. Pridobljeno s <https://www.youtube.com/watch?v=f1Fj5tzuYBE>.
- Healy, D. (2002). *The Creation of Psychopharmacology*. Cambridge: Harvard University Press.
- James, A. (2014a). *Authoritarianism, Work and Therapy*. Pridobljeno s <https://libcom.org/blog/authoritarianism-work-therapy-14072014>.
- James, A. (2014b). *Hallucination #1*. Pridobljeno s <https://attemptsatliving.wordpress.com/2014/07/26/hallucination-1/>.
- James, A. (2014c). *The Anxious Worker*. Pridobljeno s <https://libcom.org/blog/anxious-worker-06062014>.
- James, A. (2015). *Negative Affirmations*. Pridobljeno s <https://libcom.org/blog/negative-affirmations-critique-positive-thinking-12072015>.
- Krašovec, P. (2016a). Še enkrat o neoliberalizmu I: ekonomija. *Andragoška spoznanja*, 22(1), 57–70.
- Krašovec, P. (2016b). Še enkrat o neoliberalizmu II: politika. *Andragoška spoznanja*, 22(1), 71–84.
- Krašovec, P. (2016c). *Spoznajmo sovražnika*. Pridobljeno s <http://revijapanika.si/2016/01/24/spoznajmo-sovraznika/>.
- Lasch, C. (2012). *Kultura narcisizma*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Martin, R. (2002). *Financialization of Daily Life*. Philadelphia: Temple University Press.
- Marx, K. (2013). *Kapital I*. Ljubljana: Sophia.
- Močnik, R. (2006). *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Ljubljana: /*cf.
- Moloney, P. (2013). *The Therapy Industry*. London: Pluto Press.
- Moncrieff, J. (2013). *The Bitterest Pills*. Basinstoke: Palgrave Macmillan.
- Sennett, R. in Cobb, J. (1993). *The Hidden Injuries of Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smetnjak (2013). *Pop-up Janša*. Pridobljeno s <http://www.smetnjak.si/2013/12/pop-up-jansa/>.
- Šušteršič, J. (2012). *Zanima me, kaj bo naredila ta vlada, ne pa, kaj je kdo miniral v preteklosti*. Pridobljeno s <http://www.mladina.si/113594/janez-sustersic-zanima-me-kaj-bo-naredila-ta-vlada-ne-pa-kaj-je-kdo-miniral-v-preteklosti/>.
- Thatcher, M. (1981). Interview for *Sunday Times*. Pridobljeno s <http://www.margaretthatcher.org/document/104475>.
- World Health Organisation (2016). *Depression in Europe*. Pridobljeno s <http://www.euro.who.int/en/health-topics/noncommunicable-diseases/pages/news/news/2012/10/depression-in-europe/depression-in-europe-facts-and-figures>.